

УДК. 330.378

ЗАГУРСЬКИЙ О.М., канд. екон. наук
ДННУ «Академія фінансового управління»
zagurskiy_oleg@ukr.net

ПЕРСПЕКТИВИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ

У статті проведено теоретико-методологічне дослідження стану розвитку господарств населення. Визначено, що поряд зі значним внеском у забезпечення населення продуктами харчування та самозайнятості сільського населення – діяльність господарств населення викликає негативні екстерналії, які пов'язані з їх неформальними інституціональними формами, що знаходяться в сфері тіньової економіки. Процес їх інституціонального оформлення, як самостійних і рівноправних суб'єктів господарювання, суттєво обмежений недосконалістю іпотечно-заставних, податкових та інших інститутів. Окреслено перспективи подальшої інституціоналізації господарств населення, які пов'язані з розвитком саморегулюючих організацій.

Ключові слова: аграрний сектор, господарства населення, інституціональний розвиток, кооперація, саморегулюючі організації.

Постановка проблеми. Господарства населення, як форму організації виробництва, можна зустріти в багатьох країнах світу. Їм, як і будь-яким іншим ринковим формам господарювання притаманна свобода вибору, що відображається в здатності обирати оптимальний спосіб господарювання з урахуванням усіх існуючих умов і відповідно до власних уподобань. Причому суб'єктивні фактори активних учасників ринкового процесу відіграють більш вагомую роль в інституціональній зміні, ніж у власне технологічній, оскільки усвідомлення та переконання суттєвіше впливають на побудову нових моделей, що визначають із множинності вибору варіанти реалізації їх на практиці. В Україні господарства населення відіграють значну роль у забезпеченні населення країни продуктами харчування за досить високого рівня виробництва на одиницю земельної площі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку господарств населення досліджували багато фахівців. Так історичний аспект розвитку господарств населення розглядався в працях Т.О. Осташко, Г.І. Шмельова та ін. Економічні проблеми становлення та розвитку господарств населення в системі аграрних відносин досліджували Ю.М. Лопатинський, Б.Й. Пасхавер, П.Т. Саблук, О.М. Шпичак та ін. Розробці питань відносин господарств населення з іншими

формами господарювання присвятили свої праці І.В. Прокопа, Л.В. Молдаван С.А. Нестеренко Л.О. Шепотько та ін. Разом з тим, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених різним аспектам діяльності господарств населення, проблемам їх подальшого інституціонального розвитку приділено недостатньо уваги.

Мета і завдання дослідження – обґрунтувати теоретико-методологічний підхід до проблеми інституціонального розвитку господарств населення в аграрному секторі України.

Матеріали та методика дослідження. За теоретичну та методологічну бази дослідження взято законодавчі акти, праці вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо проблем розвитку господарств населення. У процесі дослідження використовувались загальнонаукові методи, зокрема: наукової абстракції, узагальнення і порівняння, економіко-статистичний метод.

Результати досліджень та їх обговорення. Історичні та трудові традиції аграрного господарювання в Україні, зумовлені соціально-психологічними характеристиками, низькою мобільністю робочої сили і цілою низкою інституціональних чинників вибору, відтворили особливий тип домогосподарств сільської місцевості – господарства населення. Вони являють собою одночасно соціальну систему у формі аграрного виробництва і багатогалузевого споживчотоварного домашнього господарства. В умовах інституціональних трансформацій економіки країни, змін організаційно-правових форм господарювання і прав власності на фактори виробництва (особливо землю) підсобне виробництво сільськогосподарської продукції стало формою виживання переважної більшості селян та й частини мешканців міст. І як зазначає російська дослідниця Л.Ф. Ну-гуманова, «...якщо в ринкових умовах домогосподарства традиційно розглядаються як основні споживачі товарів і послуг, то в умовах нестабільності інституціонального середовища відбулася диверсифікація діяльності домогосподарств» [7]. Соціально-економічний феномен господарств населення відобразився у вигляді самозайнятості

сільського населення, спрямованої як на задоволення власних потреб в аграрній продукції, так і на фінансове забезпечення родини через реалізацію надлишків виробництва. Період розвитку господарств населення збігся зі змінами в структурі землекористування, які полягали в передачі жителям сільської місцевості значного обсягу земельних ресурсів.

На сьогодні господарства населення – це форма підприємницької діяльності громадян, яка не має статусу юридичної особи і ведеться в середньому на 1,4 га землі [2]. До них входять особисті селянські господарства, присадибні ділянки, ділянки для забудови. Цей тип має глибоке історичне коріння та існував за різних суспільно-економічних формацій. У 2011 р. в Україні нараховувалося понад 9 млн господарств цього типу, які в процесі своєї діяльності використовували 16 млн га, або 43,8% сільськогосподарських угідь і виробили 48% валової аграрної продукції [2]. Зазначимо, що в силу низького рівня механізації і відносної забезпеченості трудовими ресурсами господарства населення змушені виробляти найбільш трудомістку продукцію. Проте, незважаючи на нижчу продуктивність і відсталість вживаних технологій, господарства населення виробили в 2011 р.: 97 % загального урожаю картоплі, 84 овочів, 84 плодово-ягідної продукції, 21 зерна, 16 соняшнику, 9 цукрового буряку, 43 м'яса, 37 яєць, 79 % молока, 83 вовни і 98 % меду [10]. Окрім значного внеску у виробництво сільськогосподарської продукції, ці господарства відіграють велику роль у самозабезпеченні населення продуктами харчування, самозайнятості сільського населення, соціальній базі відтворення селянства і є стабілізуючим фактором соціального захисту у період переходу до ринкових умов, поки на селі не розвинеться ефективніша виробнича, обслуговуюча і соціальна інфраструктури. Цим самим, вони чи не найповніше з-поміж інших суб'єктів господарювання в сільському господарстві в сучасних інституціональних умовах забезпечують виконання галузю її багатофункціональної ролі у формуванні засад сталого сільського розвитку. Проте, незважаючи на більшу економічну стійкість та ефективність, яка за оцінками фахівців зумовлена, зокрема, почуттям власника та раціональним використанням наявних ресурсів [3], процес інституціонального оформлення господарств населення як самостійних і рівноправних суб'єктів господарювання суттєво обмежений недосконалістю іпотечно-заставних, податкових та інших інститутів, а подальші їх трансформації від формальних інститутів на ринку факторів агровиробництва до неформальних обов'язково супроводжуються зростанням трансакційних витрат. Активне розповсюдження і самопідтримка неформальних інститутів, які в аграрному секторі виступають як господарства населення, утворюють своєрідну інституціональну пастку. Адже створені на основі самозайнятості, господарства населення більшою мірою знаходяться в сфері тіньової економіки, до того ж, маючи обмежений вибір власних виробничих ресурсів (кормової бази, засобів механізації та ін.), зазвичай користуються виробничими ресурсами сільськогосподарських підприємств, перекладаючи тим самим частину своїх витрат на них. Успішне функціонування особистих підсобних господарств населення пояснюється тісними зв'язками їхніх власників із сільськогосподарськими підприємствами (оскільки вони є працівниками останніх), що надають своїм працівникам об'єкти виробничої і соціальної інфраструктури, засоби виробництва, транспорт, пасовища, сіно, ветеринарне обслуговування, будівельні матеріали та ін. [6]

Разом з тим, у процесі нарощування обсягів виробництва господарства населення стикаються з рядом проблем, серед яких: відсутність захисту їх інтересів, труднощі зі збутом продукції, залежність від посередників, дефіцит кормів, складнощі з придбанням молодняка та посівного фонду, відсутність необхідних засобів виробництва, а нерідко, і неможливість їх придбання внаслідок браку коштів. За словами Л.В. Молдавана, вимог до якості й безпеки продукції не витримають, передусім, невеликі фермерські та особисті селянські господарства, що вимагає складних рішень і проведення практичної роботи у напрямі об'єднання дрібнотоварних виробників у некомерційні виробничі структури з метою зниження витрат, підвищення конкурентоспроможності продукції через організацію спільного виробництва [5]. До того ж, обмежені можливості селянина донести до влади свої проблеми і захистити власні інтереси, брати участь у формуванні й обговоренні політики регулювання аграрного ринку спонукають їх до кооперації та створення на її основі нових інституціональних утворень. Такими утвореннями можуть стати саморегульовані організації товаровиробників (СРО), за допомогою яких проблему неякісного чи недостатнього законодавства в економічних моделях багатьох розвинених країн розв'язали передачею частини повноважень у регуляторній та нормативній політиці громадськості. І хоча за світовим досвідом СРО, в основному, утворюються на фінансовому ринку (організації дилерів і т.п.), основна їх

функція (встановлення та забезпечення дотримання правил) не завадить і аграрному сектору. І як зазначають Дж. Мейер та Б. Роуэнж, «...правила дозволяють учасникам організуватися відповідно до визначеного образу дій і часто навіть вимагають від них цього» [12]. В Україні СРО можуть бути утворені у будь якій формі, що не суперечить законам, які регулюють діяльність непідприємницьких організацій. Загальними вимогами до них згідно із «Модельним законом щодо саморегульованих організацій» є:

1) об'єднання у складі СРО щонайменше двадцяти п'яти суб'єктів підприємницької діяльності, або менше сотні суб'єктів професійної діяльності певного виду, якщо федеральними законами щодо СРО, що об'єднує суб'єктів підприємницької чи професійної діяльності, встановлено інше;

2) наявність стандартів і правил підприємницької чи професійної діяльності, обов'язкових до виконання всіма членами СРО;

3) забезпечення СРО додаткової майнової відповідальності кожного її члена споживачами вироблених товарів (робіт, послуг) й іншими особами [4].

СРО аграрного сектору можуть мати звичні для сільського господарства форми: професійні спілки і асоціації сільськогосподарських товаровиробників на мезорівні господарської системи та обслуговуючі і господарські кооперативи на мікрорівні. Причому некомерційні принципи функціонування СРО (на відміну від існуючих обслуговуючих кооперативів) виключають оподаткування самих об'єднань, суб'єктами оподаткування залишаються самі члени об'єднання, майно, та земля залишається власністю членів об'єднання. Члени об'єднання практично зобов'язані брати трудову участь у його діяльності, що гарантує їм робочі місця, а участь у розподілі доходів – ефективну зайнятість; також члени об'єднань несуть солідарну відповідальність за результати діяльності об'єднання.

Основна ідея створення СРО в аграрному секторі – перекласти контрольні та наглядові функції за діяльністю суб'єктів у певній сфері аграрної діяльності товаровиробників з держави на самих учасників ринку. Їм може бути надано право розробляти стандарти ведення бізнесу та контролювати їх виконання, займатися навчанням та сертифікацією фахівців, ліцензуванням у галузях, які не потребують спеціальних державних ліцензій, забезпечувати рівний доступ до ринку, аби уникнути монополізації, брати участь у розробці законодавства. Такий підхід надасть можливість подолати проблеми, притаманні дрібнотоварним виробникам, у тому числі й ті, що породжують нееквівалентність міжгалузевих зв'язків, оскільки через високий рівень однорідності інтересів та цілей такі господарства зможуть забезпечити той рівень концентрацій виробництва, на якому можлива економія ресурсів, а також захист від монополістичної поведінки партнерів із суміжних галузей [1]. Відмінність СРО від інших некомерційних організацій полягає саме в тому, що їм в обов'язки вводиться функція організації ринку «знизу», у вигляді вироблення правил, стандартів поведінки, в тому числі і етичних та норм контролю за виконанням цих правил, особливо тих, що стосуються підвищення якості товарів, робіт, послуг, забезпечення ефективної взаємодії між суб'єктами, які здійснюють певну господарську і професійну діяльність. Оскільки для кожного окремого господарства населення вироблення формальних правил процес занадто дорогий, то СРО виступає як посередник між самими господарствами, державними органами і споживачами їх продукції. Під саморегулюванням в цьому випадку розуміємо самостійну ініціативну діяльність господарств населення з інституціоналізації (розробки та встановлення стандартів і правил) того або іншого виду агропідприємницької діяльності, що дає змогу виконувати відносно учасників функції регулювання (якості продукції, технологічного процесу та обсягів виробництва). А нагляд за дотриманням цих стандартів виявлення випадків шахрайства, а також визначення міри покарання за їх порушення повинні стати нормами для всіх економічних суб'єктів цієї організації. Крім того, такий вид кооперації сприятиме підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва завдяки оптимізації витрат товаровиробників на придбання засобів виробництва, проведення окремих технологічних операцій, здійснення маркетингових досліджень, а також збільшенню прибутку від реалізації продукції; розширенню доступу особистих селянських господарств до агросервісних послуг; удосконаленню процесу реалізації продукції, більш ефективному використанню каналів збуту, досягненню міцних позицій на ринку, адаптації до ринкових умов; створенню додаткових робочих місць у сільській місцевості, поліпшенню соціального захисту сільського населення, підвищенню рівня життя на селі [8]. Нагляд за діяльністю СРО та державне регулювання їх діяльності повинно здійснюватися в законодавчо визначеному порядку відповідно визначеним органом виконавчої влади.

Виникає питання: а чи не зменшить конкуренцію і не призведе до монополізації поява на агропродовольчих ринках РСО? Зазначимо, що РСО – це організація, яка об'єднує агентів загальними правилами та нормами (ними прийнятими і узгодженими), а не спільністю цілей та інтересів, тому у процесі своєї діяльності члени такої організації обов'язково будуть конкурувати один з одним, пропонуючи контракти, які максимізують очікувану корисність їх клієнтів [11]. Проте розвиток і закріплення в інституціональному середовищі аграрного сектору РСО потребує, в першу чергу, законодавчого забезпечення. Така законодавча ініціатива існує і в Верховній Раді України: зареєстровано Проект Закону України «Про саморегулювальні організації», в якому представлена концепція розвитку інституту саморегулювання певної господарської або професійної діяльності і зазначені основні завдання саморегулювальних організацій:

- організація взаємодії між суб'єктами у певній сфері господарської та/або професійної діяльності;
- представництво інтересів членів саморегулювальної організації перед органами державної влади та місцевого самоврядування;
- організація навчання, підвищення кваліфікації фахівців;
- забезпечення економічної конкуренції у відповідній сфері господарської та/або професійної діяльності;
- забезпечення відкритості та доступності інформації про товари, роботи, послуги та умови їх продажу, виконання [6].

Проте, на сьогодні цей проект знаходиться на стадії обговорення і коли буде законодавчо врегульований невідомо.

Висновки. Отже, господарства населення стали невід'ємною частиною аграрного виробництва. Вони органічно влилися в інституціональне середовище аграрного сектору і виконують не тільки економічну, а й значну соціальну функцію. Крім того, вони мають яскраво виражену регіональну специфіку і орієнтуються на особливості місцевого ринку, формуючи локальний попит. Разом з тим, господарства населення, як правило, знаходяться у сфері тіньової економіки і мало схильні до інституціональних перетворень. Вивести їх з тіньового обороту допоможе лише цивілізований розвиток інституціонального середовища. Одним з таких напрямків може бути утворення на базі господарств населення саморегульованих організацій, діяльність яких буде сприяти підвищенню ефективності регулювання агровиробничої діяльності, покращенню якості аграрної продукції, забезпеченню ефективної взаємодії між господарствами населення та органами державної влади. Активне формування і розвиток саморегульованих організацій, заохочення до впровадження етичних кодексів підприємців та підтримка організацій, що надають інформацію про недобросовісну діяльність, суттєво підвищать ефективність державної політики в аграрній сфері.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку [Пасхавер Б.Й., Шубравська О.В., Молдаван Л.В. та ін.] ; за ред. акад. УААН Б.Й.Пасхавера ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2009. – 432. с.
2. Державна служба статистики [Електронний ресурс] <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. Лопатинський, Ю.М. Трансформація аграрного сектору: інституціональні засади. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
4. Міжнародний документ «Модельний закон щодо саморегульованих організацій». Постанова N 29-7 від 31 жовтня 2007 року, прийнята на двадцять дев'ятому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc>
5. Молдаван, Л.В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л.В. Молдаван // Економіка АПК, 2010 – №1. – С. 13-17.
6. Нестеренко С.А. Конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств: управлінський аспект [монографія]. / С.А. Нестеренко – Київ, 2012. – 483с.
7. Нугуманова Л.Ф. Институциональная трансформация домашних хозяйств в современной экономике : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора экон. наук: спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / Л.Ф. Нугуманова. – Казань, 2012. – 46 с.
8. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні. – К.: НІСД, 2012. – 31 с.
9. Проект Закону України «Про саморегулювальні організації» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua>
10. Сільське господарство України 2011. Статистичний збірник / за ред. Н.С. Власенко. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 386 с.
11. DeMarzo, Peter M. Contracting and enforcement with a self-regulatory organization / P. DeMarzo, M. Fishman, K. Hagerty, // Department of Economics Center for the Study of Industrial Organization (CSIO). – Northwestern University – 2000. <http://hdl.handle.net/10419/38711>

12. Meyer, John W. Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony / John W. Meyer, B. Rowan // American Journal of Sociology, Vol. 83, No. 2 (Sep., 1977), pp. 340-363

Перспективы институционального развития хозяйств населения

О.М. Загурський

В статье проведено теоретико-методологическое исследование состояния развития хозяйств населения. Определено, что наряду со значительным вкладом в обеспечение населения продуктами питания и самозанятости сельского населения – хозяйства населения в основном имеют неформальные институциональные формы и находятся в сфере теневой экономики. Процесс их институционального оформления, как самостоятельных и равноправных субъектов, существенно ограничен несовершенством залоговых, ипотечных, налоговых и других институтов. Определены перспективы дальнейшей институционализации хозяйств населения, которые связаны с развитием саморегулируемых организаций.

Ключевые слова: аграрный сектор, хозяйства населения, институциональное развитие, кооперация, саморегулируемые организации.

Надійшла 10.10.2013.